kuy va ohanglar dunyosiga sho‘ng‘ishadi, balki tarixiy-madaniy kontekstni anglab, o‘z madaniy ildizlariga tayanishni o‘rganadilar. [1.4]

Bundan tashqari, baqshichilik san’atining o‘rgatilish jarayonida bolalarning psixologik va ijtimoiy rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadigan omillar tahlil etilgan. Jumladan, jamoaviy ijro, og‘zaki an’analarga tayanish, voqealarni badiiy ifoda qilish kabi jihatlar bolalarning nutqiy, emotsional va ijtimoiy kompetensiyalarini rivojlantiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Umumiy kognitiv qobiliyat, musiqiy tayyorgarlik, ochiqlikning musiqiy kompetensiyaga bog‘liqligi - tadqiqot natijalari. 2010-yil.

2. O‘z-o‘zini aniqlash nazariyasi: musiqa motivatsiyasida avtonomiya, kompetentlik, aloqadorlik. 2014-yil.

3. Emotsional kompetentlik va aleksitimiya musiqiy amaliyot bilan bog‘liq - egizaklar tadqiqoti. 2013.

4. Henderson, M. Gabora, L. The recognizability of authenticity. 2013-yil

5. Gordon, E. E. Manual for the Primary Measures of Music Audiation. GIA Publications. 1989-yil.

REZYUME. Autentik musiqiy kompetensiya - bu musiqiy ijroda shaxsning o‘ziga xosligini, ichki his-tuyg‘ularini va individual ifodasini samimiy va to‘liq ifoda eta olish qobiliyatidir. Bu tushuncha faqat texnik mahoratni emas, balki ijrochining emotsional chuqligini, ichki motivatsiyasini va auditoriya bilan haqiqiy muloqotini ham o‘z ichiga oladi.

РЕЗЮМЕ. Аутентичная музыкальная компетенция - это способность искренне и полно выражать своеобразие, внутренние чувства и индивидуальное выражение личности в музыкальном исполнении. Это понятие включает в себя не только техническое мастерство, но и эмоциональную глубину исполнителя, его внутреннюю мотивацию и подлинное общение с аудиторией.

SUMMARY. Authentic musical competence is the ability to sincerely and fully express a person's individuality, inner feelings, and individual expression in musical performance. This concept encompasses not only technical skill but also the performer's emotional depth, inner motivation, and genuine communication with the audience.

BAQSÍSHÍLÍQ ÓNERI. SÚYEW BAQSÍ DÓRETIWSHILIGI

Shamurodova Madina Xolmurod qızı
Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanısh sózler: muzıka, áwlad, ásbaplar, kórkem óner, baqsı-jıraw, dástúriy, metod, emocional.

Ключевые слова: музыка, песня, инструменты, искусство, фольклор, программа, метод, эмоциональный.

Key words: music, song, instruments, art, folklore, program, method, emotional.

Qaraqalpaq muzıka miyrasları xalıqtıń siyasiy hám tariyxıy rawajlanıwı, etno-psixologik tárepleri, ómirlik tájiriybeleri, siyasiy kóz-qarasları, maqseti hám de onı ámelge asırıw jolında shólkemlestiriletuǵın iskerlik tarawları, shaxsqa tálim-tárbiya beriw dástúrleri tiykarında qáliplesken bolıp. ásirler dawamında tariyxıy basqıshlar tiykarında áwládtan -áwládqa ótip kelmekte.

Muzıka sániyatı (kórkem óneri) ózine say bir álem (dúnya). Ájayıp dawıslar, namalar, úrǵaq hám qashırımlar, jaǵımlı muzıkalıq sesler kewillerdi tolqıtadı. Muzıka kórkemóneri turmıstı ózine say kórkem obrazlar arqalı súwretleydi, tıńlawshılardıń júregine jetip, oy-órisine, qálbine tásir etiw arqalı onda túrli qábiletlerdi rawajlnadıradı, aqıl-oy, sanasın ósiredi, turmıstı, ómirdi keńirek hám tereńnen túsine biliwine járdem beredi. Ótmishke bir názer taslasaq, muzıka óneri eń eskiden kiyatırǵan óner ekenligin, onı ata-babalarımız ómirinde dúnyaǵa atın shıǵarǵan ne bir ullı insanlar, óz dáwiriniń aldaǵı adamlarınıń ómirinde, olardıń dóretiwshilik miynetleri, izleniwleri, ayrıqsha orın tutqanlıǵın kóremiz. Usı sebepli qaraqalpaq muzıka miyrasları mazmunın tereń úyreniw, olardaǵı sáwlelengen biybaha pikirlerden tálim-tárbiya jolında paydalanıw zárúrligin arttıradı. «Shıǵıs muzıkası-bul Shıǵıs filosofiyası, dúnya mádeniy miyrasları qatarında Shıǵıs muzıkasınıń ornı ullı» [1.308] Álbette óz xalqımızdıń muzıka tariyxın úyreniw óz aldına bir aktual másele bolıp tabıladı,

«Qaraqalpaqlar áyyemgi hám bay tariyxqa iye xalıq. Bul xalıq pútkil dúnyaǵa belgili bolǵan milliy mádeniyatqa, óz milliyligine tán ózgeshe iskusstvosına, klassik ádebiyatına, ruwxıy baylıqlarına, úrip ádet dástúrlerine iye».

Muzıka óneri adamnıń ishki ruwxıy dúnyasın, hár qıylı sezimlerin, ásirese quwanısh-qayǵıların ulıwmalastırılǵan túrde jaǵımlı sazlar járdeminde obrazlı jetkerip beriwdiń bir túri esaplanadı. Qaraqalpaq xalqında baqsıshılıq óneri yaǵnıy baqsılar, jırawlarǵa qaraǵanda soń payda bolǵan dep tastıyıqlaydı alımlarımız.

Baqsıshılıq óneri, xalqımız Orta Aziyaǵa kóship kelgennen keyin, ásirese XVIII- ásirde Xorezmge kelgennen keyin qaraqalpaqlar arasına baqsıshılıq óneriniń keńnen taraǵanı hám rawajlanǵanı ilimpazlarımızdıń miynetlerinde óz tastıyıqlawların tapqan. Qaraqalpaq xalıq jırshılarınıń, atqarıwshılarınıń duwtar - shertip, qosıq aytıp atqaratuǵın óner iyesiniń biri "baqsı" dep ataladı. Baqsılar ózleriniń repertuarı, shertetuǵın sazı, hawazı, qosıq aytıw manerası boyınsha jırawlardan keskin ajıralıp turadı.

Jırawlardıń shertetuǵın saz áspabı qobız bolıp, yaǵnıy qobız benen jırlasa, al baqsılar "duwtar" shertip qosıq aytadı. Jırawdı "jırladı", baqsını "ayttı" deydi. Yaǵnıy "jıraw jırlattıq", baqsı "ayttırdıq" dep sóylew tilinde aytıladı. Baqsıshılıq óneri Orta Aziya xalıqlarında burınnan bolǵan. Qaraqalpaqlarǵa bul baqsıshılıq óneri ózbek, túrkmen baqsılarınıń tásiri menen hám jaqınnan qarım - qatnası menen rawajlanıp, jırawshılıq ónerine baqsıshılıq óneri qosılıp kórkem - ónerimiz bayıǵan. Baqsı sózi Túrk tilles xalıqlarda burınnan kiyatırǵan eski sóz. Ózbek shayırı Lutfiydiń "Gúl va Navruz" - dástanında: "yanadur quastım bir yaxshılardın", mongol sawatın bilgen baxshılardıń"- (Jaqsılardan hám monǵol sazın bilgen baqshılardan támem bar) - deydi. Qaraqalpaqlar arasınan - Axımbet, Musa, Edenbay sıyaqlı ataqlı baqsılar shıǵıp baqsıshılıq ónerdi joqarı basqıshqa kótergen. Xorezm mádeniyatın keńnen úyrenip, onnan hár tárepleme paydalanǵan. Nátiyjede "Ǵárip - Ashıq", "Yusip - Axmed", "Sayatxan - Hámre", "Góruǵlı" sıyaqlı dástanlar baqsılardıń negizgi repertuarı bolǵan. Sonday - aq baqsılarǵa, jırawlarǵa uqsap shákirt tayarlaw dástúr bolǵan. Olar bolajaq shákirtlerin hár tárepleme sınap, qosıq ayttırıp, saz sherttirip kórip tıńlaǵannan keyin, baqsıshılıq ónerin úyrene alıwına isenimi kámil bolǵannan keyin ǵana shákirt etip úyrete baslaǵan hám shákirtlikke qabıl etken. Uzaq jıllar dawamında shákirtlerin izine ertip hám óziniń repertuarların úyretip bolǵannan keyin xalıq arasında baqsıshılıq etiwge pátiya bergen. Shákirtler ustazdan pátiya alǵannan keyin "baqsı" dárejesine jetken. Qaralpaqlarda baqsıshılıq óneriniń ósip rawajlanıwı jolında Axımbet baqsınıń, túrkmenlerden Súyew baqsınıń, qaraqalpaqlar menen kóp waqıtlardan berli ómir súrip kiyatırǵan Arallı ózbek baqsılarınıń miyneti ayrıqsha orındı tutadı.

Baqsı namalarınıń bayıwına qońsılas xalıq baqsılarınıń járdemi hám tásiri oǵada ullı boladı. Súyew baqsınıń namaların ózlestirip, baqsıshılıq usılın rawajlandırıp hám jetilistirip qaraqalpaqlar ishinde dawam etiwshi ataqlı Japaq baqsı, al Axımbet baqsı namaların dawam etiwshi Musa baqsı hám Esjan baqsılar bolıp esaplanadı. Házirgi aytılıp júrgen "Qońırat" naması, "Náylermen", "Ázizim" hám.t.b. kóplegen namalar Arallı ózbek baqsılarınıń namalrınan kirgen. Baqsılarda dástan atqarmastan burın jırawlar qusap "termeler" atqaradı. Kóbinese baqsılar termelerde Maxtumqılınıń, Berdaq hám Ájiniyazdıń násiyat - naqıl sózlerinen, lirikalıq qosıq qatarlarınan, sonday - aq xalıq qosıqlarınan atqaradı.

Ámiwdáryanıń ayaǵındaǵı "Arallı" dep atalǵan Xorezm ózbekleri baqsılarınıń kópshiligine, túrkmen baqsısı Súyew baqsı ustaz bolǵan. Súyewden burın Súyewdiń zamanında Eshbay, Atash, Ǵáripniyaz qusaǵan Xorezm jigitleriniń ataqlı baqsıları bolǵan. Bul baqsılar ózbek, túrkmen, qaraqalpaq, qazaq xalıqlarına -da yaǵnıy xorezmde jasawshı qońsılas xalıqlardıń da súyip tıńlaytuǵın ataqlı baqsıları bolıp tanılǵan.

Háy yaranlar wáspin Sizge aytayın,
Tilinde-di haq sanası Eshbaydıń.
Haslı zatın birme-bir bayan eteyin
Haslı kári shaǵataydı Eshbaydıń.

Eshbay barmay hesh kim toyın qurmadı,
Júzin kórmey qızlar wákil bermedi,
Pısqı pujır haram iske júrmedi,
Sol qılıǵın eller súydi Eshbaydıń.

Sazını kóterip toyǵa barǵanda,
Xalıqtı xoshwaq qılıp gúrriń bergende,
Yar-yar dep qıshqırıp nala shekkende
Kókke-jeter hár páriyadı Eshbaydıń.

Eshbay, Atash, Nurjan men saz etti,
Besh kúnlik ómirin sárparaz etti,
Ólgennen soń wáspin Ǵáripniyaz ayttı
Ózi ólip atı qaldı Eshbaydıń.

Bul qaraqalpaq xalqınıń arasında oǵada keń taralǵan professional namalardıń biri "Eshbay" naması tuwısqan ózbek, túrkmen xalıqlarınıń muzıkasında - da ayrıqsa orın iyeleydi. "Eshbay" namasınıń qaraqalpaqsha variyantı oǵada joqarı háwijge iye bolıp, namada hár motiv tákirarlanǵan sayın keńeyip, qosımsha ırǵaqlar qosılıp kem-

kemnen háwijge minip otıradı. Nama bir yarım oktava dawıs keńliginde bolıp bul baqsılardan júdá sheberlikti, kúshli dawısqa iye bolıwdı talap etedi. Eshbay namasın anaw-mınaw baqsılar, qosıqshılar ayta bermegen hám atqara almaǵan. “Eshbay” naması “Adıńnan” naması sıyaqlı baqsılardıń óz-ara jarısında atqarılatuǵın belgili repertuarı bolıp, bir qansha baqsılardı sınnan ótkergen, baqsılardıń “ólshew tası” bolıp, yaǵnıy “konkurs” repertuarı bolıp xızmet atqarǵan.

Házirgi waqıtta bul Eshbay namasın keń dawıs diapazonına iye, lapızlı baqsılar hám qosıqshılar ǵana atqarıp kelmekte. Ataqlı baqsılardan Japaq baqsı, Esjan baqsı, Genjebay baqsı, qosıqshılardan Arzıgúl Atamuratova, Gúlparshın Sırımbetovalardıń atqaıwındaǵı bul nama xalqımızdıń yadında uzaq saqlanadı, televideniye hám radio tolqınında jańlap turıptı. Bul Eshbay namasın hám sózin ataqlı Xorezm baqsısı Eshbaydıń shákirti qaraqalpaq baqsısı Ǵáripniyaz baqsı shıǵarǵanlıǵı qosıq qatarlarınan bilinedi. Ǵáripniyaz baqsı óz ustazınıń húrmetine arnap shıǵarǵanın ilimpazlarımız tárepinen ózleriniń ilimiy miynetlerinde tastıyıqlaydı. Súyew baqsı Arallı ózbeklerden kóp shákirt tayarlaǵan. Olardan: Adilbay baqsı (1864-1945), Jańabay baqsı (1887-1961) Súyew baqsınıń baqsıshılıq ónerin qaraqalpaqlar ishinde dawam ettiriwshi baqsılar boladı. Óz namaları menen qońsılas xalıq namaların úyrenip, óz repertuarların, namaların bayıtqan qaraqalpaq baqsıları boldı.

Sonday-aq Súyew baqsınıń shákirtlerinen mańǵıtlı Ámet baqsı, Atajan baqsılar, Súyew baqsınıń ataqlı shákirtlerinen hám qaraqalpaq baqsıları bolıp esaplanadı. Ataqlı qaraqalpaq baqsısı Japaq baqsı Shamuratov, mańǵıtlı Ámet baqsı hám Atajan baqsılar shákirti bolıp ol Súyew baqsı jolın dawam ettiriwshi, Súyew baqsı namaların sheber ózlestiriwshi hám kóp namaların qaraqalpaqshalap hám qaraqalpaq xalıq namaların dárejesine jetkerip xalqımızdıń súyip tıńlaytuǵın namalarına aylandırǵan sheber talant iyesi ataqlı baqsı, kompozitor bolıp jetilisti. Súyew baqsı - Xorezm oypatında dańqı shıqqan, Xorezmde jasawshı basqa xalıqlardıń ózbek, túrkmen, qaraqalpaq, qazaqlardıń da belgili ataqlı baqsısı bolıp tanılǵan. Súyew baqsı túrkmenlerdiń shawdır urıwınıń bozashı tiyresinen bolıp, házirgi Tashawız oblastı, Porsı rayonında tuwılıp kamalǵa kelgen.

Qaraqalpaqlar toylarına Súyew baqsını shaqırtıp ayttırıw dástúr bolǵan. Súyew baqsı “Góruǵlı” dástanınıń 12 babın (shaqabın) bilgen. Túrkmen xalıq legendalarında “Súyew baqsını Xiywanıń xanı shaqırıp alıp, “Góruǵlı” dástanın ayttırıp, ózi “Góruǵlı” nıń baspadan shıqqan kitabına qarap otırıp teksergende Súyew baqsı xan aldında dástanlardıń birde-bir qatarın aljaspay atqarǵan hám alǵısqa miyasar bolıp “xan baqsı” dárejesin alǵan. Súyew baqsı qaraqalpaqlardıń ataqlı baqsısı Musa baqsı menen zamanlas bolǵan, birin-biri júdá jaqsı bilgen hám húrmet etken. Bir-biri menen repertuar almasıp, toy merekelerdi birge atqarǵan. Súyew baqsı toy-merekelerde qasında ǵirjekshi, balamanshı hám kóplegen sazendeleri menen 10-15, hátte jigirmalaǵan sazendeleri menen birlikte qosılıp shertip ózi atqaratuǵın bolǵan. Sonsha sazdıń kúshi menen súyemelewi menen xalıqqa tamasha beretuǵın baqsı bolǵan. Sonlıqtanda xalıqqa “ Súyew” atı menen yaǵnıy Súyew baqsı laqabı menen tanılǵan. Bir toyda Súyew baqsı menen Musa baqsını jarıstırǵan haqqında xalıq awzınan aytılǵan maǵlıwmatlar bar. Toy sońında “Qaysı baqsı jaqsı ayttı”- degen de Súyew baqsı turıp, xalıqqa qarap:-“Musa baqsı mennen jaqsı ayttı, sebebi bir duwtar menen ǵana xalıqqa tamasha berdi, al men bolsam ǵirjekshi, balamanshı, tolıp atırǵan sazdıń kúshi menen, shawqım menen xalıqqa tamasha berdim, mine sonlıqtan da Musa jaqsı ayttı”- degen.

Házirgi kúnde de Súyew baqsınıń Túrkmenstanda kóplegen shákirtleri bolıp olar Súyew baqsı jolın dawam ettiriwshi baqsılar bolıp tabıladı. Qaraqalpaq baqsıları qońsı xalıqlardıń baqsıshılıq ónerin úyrenip ǵana qoymastan, óz repertuarın, olardaǵı namalardı dóretiwshilik jaqyan qayta islep ózlestire bilgen. Qaraqalpaq xalqında kóplegen baqsı namaları Súyew baqsı jolı (mektebi) dep tán alınıp, xalqımızdıń súyip tıńlaytuǵın qaraqalpaq xalıq namalarına aylanıp, muzıka mádeniyatımızdıń rawajlanıwında, xalıq namalarınıń hár tárepleme salmaqlı ornı bar.

Paydalanǵan ádebiyatlar

1. Q. Ayımbetov “Xalıq danalıǵı”. Nókis, «Qaraqalpaqstan» 1988-jıl.
2. Q. Maqsetov “Dástanlar, jırawlar, baqsılar”, Nókis «Qaraqalpaqstan» 1992-jıl.
3. Q. Maqsetov “Qaraqalpaq jıraw-baqsıları” Nókis 1983-jıl.
4. T.Adambaeva “Qaraqalpaq muzıkasınıń tariyxınan” 1985-jıl.
5. A.Nadırova “Qaraqalpaq muzıka tariyxı” 2018-jıl.

REZYUME. Maqalada qaraqalpaq xalqınıń áyyemgi hám bay tariyxı, pútkil dúnyaǵa belgili bolǵan milliy mádeniyatqa, óz milliyligine tán ózgeshe iskusstvosına, klassik ádebiyatına, ruwxıy baylıqlarına, úrp-ádet, dástúrlerine iye ekenligi, muzıka mádeniyatı, baqsı, jırawları haqqında keń tusinik berilgen.

РЕЗЮМЕ. В статье представлена обширная информация о древней и богатой истории каракалпакского народа, его всемирно известной национальной культуре, самобытном искусстве, классической литературе, духовном богатстве и традициях, а также музыкальной культуре, бахши и жиров.

SUMMARY. The article presents extensive information about the ancient and rich history of the Karakalpak people, their world-famous national culture, original art, classical literature, spiritual wealth and traditions, as well as musical culture, bakhshi and zhirov.

ǴÁREZSIZLIK JÍLLARÍNDAǴÍ XALÍQ QOSÍQLARÍ

A.Shınıbekov – *úlken oqıtıwshı*
Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filialı

Tayanch so‘zlar: folkloristika, folklor, san’at, improvizatsiya, improvizator, xalq qo‘shig‘i, trop.

Ключевые слова: фольклористика, фольклор, искусство, импровизация, импровизатор, народная песня, троп.

Key words: folkloristics, folklore, art, improvisation, improviser, folk song, trop.

Qaraqalpaq xalqının bay mádeniy hám ruwxıy miyraslarınıń úlken bir tarawın xalıq qosıqları tutadı. Xalqımızdıń kóp ásirlik arzıw ármanları iske asıp atırǵan waqıtta birinshi náwbette ámelge asırıw zárúr bolǵan áhmiyetli máselelerdiń biri xalqımızdıń milliy miyrasın qayta tiklew, itibarlılıq penen qatnas jasaw, xalqımızdıń neshshe ásirler dawamında qásterlep bizge jetkizgen miyrasınan úyreniw hám keleshek áwladtı óz ata babasınıń miyrasına sadıq patriot, adamgershilikli, húdjanlı adam etip tárbiyalaw bolıp esaplanadı.

Ǵárezsizlik jıllarındaǵı qaraqalpaq xalıq qosıqlarınıń rawajlanıw jolın olardıń dóreliw dereklerin anıqlaw, onı alıp júriwshiler, xalıq qosıqların dóretiwshi individual kórkem óner iyeleri, improzivatorlar, házirgi zaman xalıq qosıqlarınıń ideya-tematikalıq ózgesheligi, syujet hám kompoziciyası, qosıq qurılısı, kórkemlew quralları ulıwma xalıq qosıqlarınıń poetikası haqqında izertlew qaraqalpaq folkloristika iliminde izertleniwi kerek másele.

Qaraqalpaq xalıq qosıqlarınıń burın sóz etilmegen materiallar tiykarında olardıń janrlıq ideya tematikalıq ózgesheligi haqqında, xalıq qosıqlarınıń atqarıwshıları, alıp júriwshileri, avtorlar tárepinen dáwirdiń talabınan tuwılǵan ózgerislerdi úyreniw biz sıyaqlı keleshek áwladtıń aldında turǵan izertleniwi tiyis wazıypa bolıp qaladı. Házirgi dáwirde awızeki túrde qosıq shıǵarıw ózinsheligi qalıp baratır. Házirgi xalqımız jazba ádebiyattıń wákili. Házirgi zamanımızda xalıq qosıqları tek ǵana baspa sóz, radio televideniede, kópshilik jıynalǵan orınlarda oqılıp beriliwi arqalı, sonday-aq, xalıq qosıqların kompozitorlardıń nama jazıwı, radio televideniede atqarıwı arqalı xalıqqa belgili boladı. Házirgi zaman xalıq qosıqlarınıń bayıw dereginiń biri xalıq qosıqlarınıń zaman talabına say variantlasıwı hám el arasındaǵı talantlılar tárepinen dóretiliwi.

Xalqımızdıń yadında saqlanıp qalǵan dástúriy xalıq qosıqlarınıń házirgi kúnde qaytadan jańarıwı, yaǵnıy xalıq júreginen tereń orın alǵan ayırım eski xalıq qosıqlarınıń da búgingi kúnde keń túrde paydalanıwı, jańarıp házirgi kúnde jańa dáwir adamına jańadan xızmet etiwi bolıp tabıladı. Bunday xalıq qosıqlarına «Jeńgejan», «Kórindi yarım kórindi», «Qız Minayım», «Bilezigim», «Shayı kóylek» hám taǵı basqa qosıqlardı mısal etsek boladı. Xalıq qosıqlarınıń xalıq arasında jasawında keń jurtshılıqtıń qatnası házirgi zaman xalıq qosıqlarınıń jasawında baslı ózgesheligi dep belgilesek boladı.

Xalıq awızeki ádebiyatınıń hár qıylı túrlerge iye iri janrlarınıń biri bolǵan miynet qosıqları óziniń tariyxıy qáliplesiw dáwiri boyınsha eń áyyemgi janrlarınıń biri bolıp tabıladı. Miynet qosıqları tiykarınan, belgili bir etnik qatlam yaǵnıy xalıqtıń miynetke dóretiwshiliginde emotsional qatnası sáwlelenedi. Miynet qosıqları ásirler dawamında hár-qıylı janrlarǵa bólinip mazmunı ózgerip otırǵan. Demek miynet qosıqları hár-bir dáwirdiń ózgesheligi, jańalıǵı menen sáwlelenedi eken. Sonıń menen birge házirgi awıl xojalıǵı salasındaǵı ataq abırayǵa iye kásiplerdiń biri fermerlikke baylanıslı da kóplegen xalıq tárepinen qosıqlar dóretildi. Mısalı: